中央民族大学“211工程”三期建设项目

中亚民族语言文化研究

STUDIES IN LANGUAGE AND CULTURE OF CENTRAL ASIA NATIONALITIES

——中央民族大学建校60周年胡振华教授诞辰80周年“2011中亚民族语言文化论坛”论文集

主编：张定京　　副主编：苗东霞
Edited by Zhang Dingjing and Miao Dongxia

中央民族大学出版社
China Minzu University Press

Ма Юпин
Орта азия дүңген әдебиеті хақында.. 213
Минәуәр Әбиболла
Түркіменстанның әйгілі классик ақыны Махтумкули және оның өлең жасампаздығы.. 223
Миао Доңшиа
20-ғасырдың 30-жылдарындағы «Шинжиаң хұйзу әріптерінің таңбалануы».. 230
Мұ Шухұй
Менің түсінігімдегі орта әзия дүңгендері.. 237
Нұргүл Нұрәліқызы
Қырғызша септік жалғаулары және оның ханзуша бейнеленуі....
Нұржәмилә Ахат
Түркімендердің дәстүрлі киімдері жайында.. 240
Фәтимә Бидолла
Қазақ тіліндегі тұлғалас сөздердің жасалу жолдары.. 249
Пиңзұқа Йұжи
Ху Жынхуа құрастырған «Орта азиядағы дүңгентану туралы зерттеулер».. 254
Разихан Баядыл
Қазақ тіліндегі сын есімдердің "қып-қызыл" формасында қайталану көлемі.. 260
Вый Вый
Қазақ тіліндегі сөйлемдердің өзекті мүшелерінің екпіндік бейнеленуі.. 269
У Лан
Хыйлұңжиаң қырғыздарының жанашыр жақыны—Ху Жынхуа Профессор.. 276
У Үйлин
Орта азия дүңгендрі салт-дәстүрілерін тексергенде.. 282
У Үйчуан
Қырғыз тіліндегі септенліктер туралы.. 294
У Жанжу
Хыйлұңжиаң қырғыз мәдениеті жөніндегі зерттеулер.. 302

39 Имасов М.Х
Қырғызстан дүңгендері және олардың мемілекетті нығайтуға қосқан үлестері.. 309
40 Ин Сұңлин
Жұңгодағы дүңгентану.. 312
41 Жаң Диңжин
Тағы да қазақ тіліндегі зат есімдердің қоскабат бөгенайы туралы... 316
42 Жау Чанчин
Гуманитарлық зерттеу—қазіргі орта азиятанудың маңызды жағы..... 329
43 Жау Жие
Қырғыздаржың салт-сана мәдениеті және тілі.. 334
44 Жау Хуи
Үш хикаядан көрініс тапқан дүңген мәдениеті.. 343
45 Жау Шиаңру
Түрки тілдеріндегі "бір" сан есімінің тегі туралы.. 348
46 Жау Шиаужиа
Жұңго және орта азия елдерінің Шаңхай ынтымақтастығы ұйымындағы хауіпсіздік селбестігі.. 362
47 Жоң Жинвын
Гансу, Чинхай өңірлеріндегі "小经" жазу-мәдениеті.. 367
48 Жоу Ян
Қазақ тілі септіктерінің тарихына талдау.. 380

Аз ұлт тіліндегі мақалалар

49 Жаңыбақ Мәмбетәлі
Жүсіп Мамай жырлаған «Манастың» басталуы мен аяқталуындағы байланыс.. 389
50 Ордабекова Х.А.
Метафораның когнитивтік-аталымдық сипаты.. 403
51 К.Қ. Күркебайев
Қазақ салт-дәстүрлеріндегі кейбір атаулардың этномәдени ерекшеліктері.. 409

نساندارعا اتاۋ بەرۋدە سول جادىداعى مالىمەتتەردى بەلگىلى ٴبىر لوگيكالىق تۇسىندىرمەلەرگە بەگىزدەپ قايتا جاڭعىرتۋ ارقىلى ىسكە اسادى. بۇل ادرەساتقا نىساندى ايقىن دا ناقتى تانىتادى. مەتافورانىڭ تىلدىك تابيعاتىنا ۇڭىلگەندە، ولاردىڭ بىرىنشىدەن، زاتتاردىڭ كوزگە كورىنەتىن ۇقساس بەلگىلەرىنە، ەكىنشىدەن، زاتتاردىڭ قارىما-قايشىلىقتى الشاق بەلگىلەرىنەن سانادا قالىپتاساتىن اسسوتسياتسيالى ۇقساستىق بەلگىلەرىنە بايلانىستى تۋىندايتىنىن بايقايمىز. بەينەلىلىك — مەتافورالىق ٴتان باستى قاسيەت. بەينەلىلىكتىڭ كومەگىمەن ٴبىر كاتەگورياداعى نىساننىڭ قاسيەتىنە قاراي ەكىنشى ٴبىر كاتەگورياداعى نىسانعا تەلىنەدى. مىسالى: ساقالتاي (جىرتقىش قۇستىڭ يەگىنىڭ استىندا كىشكەنە ساقالىنىڭ بولۋىنا وراي)، اتاۋىز//كەمپىراۋىز (شەگە سۋىرۋعا ارنالعان قۇرالدىڭ اتىنىڭ نە كەمپىردىڭ اۋزىنا ۇقساتۋدان) اتالمدارى تۋىنداعان.

مەتافورالداعى بەينەلىلىك اتالىمداردىڭ ماعىناسىن تۇسىنۋگە، ونىڭ ۋاجدەمەلىك بەلگىلەرىن ايقىنداۋعا جاعداي جاسايدى. ٴبىراق بەينەلىلىك قاسيەت اتالىمعا قاراي يكەمدەلۋىندە بىرتە-بىرتە سولعىن تارتادى. بەينەلىلىك ولاردىڭ ىشكى ماعىنالىق قۇرىلىمىندا ساقتالادى. ول تۇرالى ب. قاسىم بىلاي دەيدى: «ۋاقىت وتكەن سايىن ٴسوزدىڭ اتاۋ بولىپ قالىپتاسۋىنداعى بەينەسى، ۋاجى كومەسكىلەنىپ، كوڭگىرتتەنىپ، ٴتىپتى ۇمىتىلادى. ونىڭ بەينەلەيتىن قىزمەتى سولعىندانىپ جانە سونىڭ ناتيجەسىندە ماعىناسى مەن سىرتقى تۇرپاتى دا وزگەرىسكە تۇسەدى» (5:144). ياعني، اتالىم ماقساتىنا سايكەس تاڭبالاۋشىلىق سيپاتىنا بايلانىستى بەينەلىلىكتەن الشاي تۇسەدى. بەينەلىلىك زاتتىق، نىساندىق قاسيەتىنە جاقىن بولعاندىقتان، ٴسوزدىڭ تاڭبالىق، تىلدىك سيپاتىنىڭ ارتۋىنا وراي، كەيىنگە ىسىرادى.

ادەبيەتتەر

[1] تەلييا ۆ. ن. مەتافوريزاتسييا ي ەە رول ۆ سوزداني يازىكوۆوي كارتينى ميرا // رول چەلوۆەچەسكوگو فاكتورا ۆ يازىكە. -م.، 1988. -204 ب.

[2] سكليارەۆسكايا گ. مەتافورا ۆ سيستەمە يازىكا. سانك-پەتەربۋرگ. 1993. -150 ستر.

[3] حوسە-ورتەگا-ي گاسسەت. دۆە ۆەليكيە مەتافورى // تەورييا مەتافورى. -م.، 1999. 68-82 ب.

[4] پول ريكەر. جيۆايا مەتافورا // تەورييا مەتافورى. -م.، 1999. 416-435 ب.

[5] قاسىم ب. قازاق تىلىندەگى كۇردەلى سوزدەر: ۋاجدەمە جانە اتالىم. -الماتى، 2001. -205 ب.

حالقىمىزدىڭ سالت-داستۇرلەرىندەگى كەيبىر اتاۋلاردىڭ ەتنومادەني ەرەكشەلىكتەرى

ك. ق. كۇركەباەۆ

(ٴال-فارابي اتىنداعى قازاق ۇلتتىق ۋنيۆەرسيتەتى، فيلولوگيا فاكۋلتەتىنىڭ دوتسەنتى، فيلول. ع. ك.)

بۇگىندە تاڭدا ەتنومادەني لەكسيكامىزدى قۇرايتىن كەز كەلگەن ٴسوزدىڭ، ٴسوز تىركەسىنىڭ، تۇراقتى تىركەستەر مەن ماقال-ماتەلدەردىڭ، پرەتسەدەنتتى ماتىندەردىڭ، ورتەگىلەر مەن ولەڭ-جىرلاردىڭ، تيىمدار مەن ىرىم-جورالعىلاردىڭ، سالت-داستۇرلەردىڭ مازمۇنىندا كوگنيتيۆتىك (دۇنيەتانىمدىق) اقپاراتتار تاسقىنى مول بولعاندىقتان تەك جالاڭ تىلدىك مالىمەتتەر نەگىزىندە عانا قاراستىرۋ جەتكىلىكسىز بولىپ سانالادى. ويتكەنى بۇل ۇجىمدىق فۇندىلىقتاردىڭ استارىندا سول ۇلتتىڭ قالىپتاسترعان ۇلتتىق تاريحي مادەنيەتى مەن بەلىتارلىق مادەنيەتى، تاريحي ۇجىمدىق ساناسى، دۇنيەتانىمى، تۇرمىس-تىرشىلىگى، الەۋمەتتىك شارۋاشىلىعى، ٴومىر تاجىريبەسى، ٴمورالى، ەتيكاسى مەن ەستەتيكاسى سياقتى رۋحاني قۇندىلىقتارى جان-جاقتى كورىنىس بەرەدى. اسىرەسە رۋحاني قۇندىلىقتاردىڭ جيىنتىعى ۇلتتىق مادەنيەت ومىرىندا ايرىقشا كوزگە تۇسەدى.

جالپى مادەنيەت اسا كۇردەلى كەشەندى ۇعىم. ونىڭ اۋقىمىنىڭ كەڭدىگى سونشالىقتى ٴتىپتى عالىمدار 100 دەن اسا انىقتاما بەرسە دە بارلىعىن تۇگەلگە جۋىق قامتۋ مۇمكىن ەمەستىگىن العا تارتادى. ويتكەنى مادەنيەت ادامزاتتىڭ ادام بولۋىنان باستاپ، ونىڭ بۇكىل رۋحاني ىزدەنىسى، شىعارماشىلىعى، ومىرلىك تاجىريبەسى جيناقتالعان مىڭداعان جىلداردىڭ جەمىسى. مادەنيەتتانۋشىلار جالپى مادەنيەت ۇعىمىن قانداي ادامنىڭ، كىمنىڭ قالىپتاسترعانىنا جانە ونىڭ دارەجەسىنە قاراي بەلىتارلىق، حالىقتىق جانە بۇقارالىق دەپ جىكتەپ جۇرگەنى بەلگىلى. بەلىتارلىق مادەنيەتكە ونەر، كلاسسيكالىق مۋزىكا، كلاسسيكالىق ادەبيەت جاتسا، ال ۇلتتىق مادەنيەتكە ميف، اڭىز، ەرتەگى، ەپوس، سالت-داستۇر، ٴبىلىم، ٴان-كۇي، بيلەر جاتادى. بەلىتارلىق مادەنيەتتى تاپسىرسىپەن جومىس ىستەگەن ناعىز شەبەرلەر دۇنيەگە اكەلسە، ۇلتتىق مادەنيەت حالىقتىڭ ٴتول ورتاسىندا ٴوزىنىڭ كۇندەلىكتى ٴومىر-تۇرمىستىق شىعارماشىلىعى نەگىزىندە

بەينەلەۋدىڭ ارنايى ٴتۇرى. "كورىنبەيتىندى مۇمكىن مەمستى جەتكىزۋگە تىرىساتىن بەينەلەۋدىڭ ارنايى ٴتۇرى، شىندىعىندا وي-سانا يدەيالارىنا سايكەس كەلەتىن پايىمداۋ ٴوز ٴۇوشىن ٴومىر سۇرمەيتىن، بارىنشا كەڭ جالپى ماعىنادا ٴتۇسىندىرۋدى قاجەت ەتەتىن، پايىمدالاتىن سىرتقى كۇردەلى بولمىس،- دەپ تۇجىرىمدايدى[2، 78]. ياعني، سيمۆولدىق ماعىنا ٴبىر-بىرىنەن جاسىرىنىپ تۇراتىن جانە دۇنيەتانىمنىڭ ٴوسىپ-وركەندەۋىنە بايلانىستى ۇنەمى اۋىسىپ دامىپ كۇردەلىنىپ وتىراتىن كەشەندى مالىمەتەر جيىنتىعى. سوندىقتان سيمۆولدىڭ سەمانتيكالىق ٴورىسىنىڭ كەڭدىگى ونىڭ بولىنبەيتىن بولىگى بولىپ تابىلاتىن جاسىرىن ماعىنالارىنان باستاپ سەمانتيكالىق سۋبستيتۋتتارعا (ورىنباسارلارعا) دەيىنگى جانە ٴبىر ماعىنانىڭ باسقا ماعىناعا اۋىسۋ جولىن ايقىندايتىن كەڭ اۋماقتى قامتيدى.

ٴسوزدىڭ تىركەسكە تۇسىپ جەكە تۇرعانداعى لەكسيكالىق ماعىناسىنان قانداي دا ٴبىر اتاۋىشتىق اقپارات الساق، سول سوزدەر قاتىسقان سويلەمدە، ٴماتىن ىشىندە، كونتەكستىڭ قولدانىلۋ ورىسىنە سايكەس قوسىمشا اقپارات الىپ سيمۆولدىق مانگە دە اۋىسىپ وتىراتىنى بەلگىلى. قازاق تىلىندە وسىنداي قوسىمشا اقپاراتتىڭ سيمۆولدىق ماعىناسى سالت-ٴداستۇر مەن ىرىم-جورالعىعا بايلانىستى لەكسيكالىق بىرلىكتەردە مول ساقتالعان.

قازاقتىڭ قاي سالت-ٴداستۇرىن الساقتا ونىڭ استارىندا ۇلكەن ۇلتتىق تانىمداعى فيلوسوفيالىق ٴبىلىم جاتقانىن ٴتيپتى سونداعى زاتتاردىڭ بەلگىلى ٴبىر ماعىنا بىلدىرىپ قوسىمشا اقپارات بەرەتىندىگىن اڭعارامىز. مىسالى ەكى جاستىڭ ۇيلەنۋ تويىنداعى سالت-ٴداستۇردىڭ ٴال جاۋاپتى كەزەڭى — **نەكە قيۋ**.

بۇل داستۇرگە بايلانىستى دايارلانعان نەكە سۋىنا تۇز، قانت، ساقينا، جەبە سياقتى زاتتار سالىنادى. مۇنداعى ٴار زاتتىڭ اتاۋىشتىق ماعىناسىنان بولەك، ۇلتتىق سانادا قاتتالعان اۋىسپالى، كەلتىرىندى، سيمۆولدىق ماعىناسى كورىنىس تاۋىپ، قوسىمشا اقپارات بەرەدى. ماسەلەن، **سۋ** — ەكى جاستىڭ ٴبىر-بىرىنە سۋداي تازا پاك بولۋىنىڭ، **تۇز** — نەكەگە ۆياسىزدىق جاسالسا، باقىتسىزدىققا دۋشار بولۋدىڭ (وسىنىڭ ايعاعى رەتىندە تىلىمىزدە قالىپتاسقان جاستارعا بايلانىستى «تۇزىمىز جاراسپادى»، قۇدالارعا بايلانىستى «ٴدام-تۇز تارتپادى» دەگەن فرازەولوگيزمدەر قالىپتاسا كەرەك). **قانت** — بالداي تاتۋ-ٴتاتتى ٴومىر سۇرۋدىڭ، بەرەكە-بىرلىكتىڭ، **ساقينا** مەن **جەبە** ومىرلىك ادال جار بولىپ، ٴبىر-ٴبىرىنىڭ ۇيدە دە، تۇزدە دە تىلەۋشىسى، جوقتاۋشىسى، جاناشىرى رەتىندەگى سەرت بايلاسۋدىڭ سيمۆولى بولىپ تابىلادى.

سونداي-اق ەجەلگى قازاق داستۇرىندە جەبە ەكى جاستى قوسۋدىڭ سيمۆولى بولعاندىعىن قۇدا تۇسكەندە تاڭىرگە ساداقا رەتىندە اق قوي سويىپ، ەكى جاق ونىڭ قانىنا جەبە ۇشتارىن

تۇندىرادى. سوندىقتان ول حالىق ومىرىمەن، تۇرمىس-تىرشىلىگىمەن، سالت-ٴداستۇرىمەن جانە ادەت-عۇرپىتىق دۇنيەتانىمىمەن تىعىز بايلانىستا تانىلادى.

ال وسى ۇلتتىق قۇندىلىقتار، نورمالار، ٴورىن-ٴورىزى ۇستاۋ ۇلگىلەرى، ەرەجە، زاڭدار، ميف، ٴبىلىم، يدەيا، سالت-ٴداستۇر، ٴتىل رۋحاني مادەنيەتكە جاتادى. حالىقتىڭ دۇنيەتانىمى مەن تۇرمىس-تىرشىلىگى، كۇن كورىس ارقىلى جاسالعان بۇل قۇندىلىقتار حالىق اراسىنا كەڭىنەن تارالعان. ونىڭ بيولوگيالىق جولمەن جاسالماي ۇرپاقتان ۇرپاققا اۋىسىپ وتىراتىن، ورىندىلىق مەرەكشەلىگى بار قىزمەت ٴتاسىلى ەكەنىنە قوعامدا وسى رۋحاني قۇندىلىقتارعا سۇرانىس پەن تۇتىنۋدىڭ ەشقاشان توقتامايتىندىعى دالەلدەيدى.

سونىمەن قاتار عىلىمدا مادەنيەتتى جوعارىداعىدان باسقاشا دا ٴبولۋ، توپتاستىرۋ بار. سوعان بايلانىستى زاتتىق مادەنيەت، ماتەريالدىق مادەنيەت، رۋحاني مادەنيەت، ەتنوس مادەنيەتى، ەتنيكالىق مادەنيەت، ۇلتتىق مادەنيەت، شىعىس مادەنيەتى، پوستفيگۋراتيۆتىك مادەنيەت (داستۇرلىك مادەنيەت)، كوفيگۋراتيۆتىك مادەنيەت (زامانداستىق مادەنيەت)، پرەدفيگۋراتيۆتىك مادەنيەت (جاس ۇرپاقتىق مادەنيەت)، ٴتىل مادەنيەتى، سويلەۋ مادەنيەتى، تۇرمىس مادەنيەتى، تاماقتانۋ مادەنيەتى، كيىنۋ مادەنيەتى، ٴتول مادەنيەت، جالپى ادامزاتتىق مادەنيەت، ايماقتىق مادەنيەت، جازۋ (جازبا) مادەنيەتى، كاسىبي مادەنيەت ت. ب. مۇنىڭ سىرتىندا كوركەمونەر مادەنيەتى، ەكولوگيالىق مادەنيەت، وقۋ مادەنيەتى، عىلىم مادەنيەتى، ەكونوميكالىق مادەنيەت ت. ب. دەپ، مادەنيەتتى ٴبىرتۇتاس الەۋمەتتىك-ەكونوميكالىق قوعام اياسىندا جىلىكتەپ قاراۋ دا بار[1، 65].

ال وسى ۇلتتىق بولمىس-بىتىمدى ايعاقتايتىن مادەنيەتتەر قويماسى ٴتىل بىرلىكتەرى ارقىلى تاڭبالانادى.

ادام ساناسىندا تانىلىپ قالىپتاسقان وبەكتيۆتى شىندىقتىڭ نەمەسە ۇعىمنىڭ جارىققا شىعۋى نەگىزىنەن تىلدىك قۇرالدار مەن بىرلىكتەر ارقىلى جۇزەگە اسادى. ياعني قورشاعان الەمدەگى تانىلعان نىسان تىلدىك تاڭبامەن (سوزبەن) بەلگىلەنەدى. جالپى كەز كەلگەن ٴسوز زاتتى، قيمىلدى، ونىڭ نەگىزگى بەلگىلەرىن، زاتتاردىڭ اراسىنداعى قاتىناستاردى اتايدى، ياعني ٴبىزدىڭ دۇنيەتانىمدىق تاجىريبەلەرىمىزدىڭ ناتيجەلەرىن تاڭبالايدى. ال سول ٴسوزدىڭ مازمۇنىندا سول زات، قۇبىلىس تۋرالى تۋرا ماعىناسىمەن قاتار تانىمنىڭ كۇردەلەنۋىنە وراي سيمۆولدىق جانە اقپاراتتىق ماعىناسى بولادى.

سەمانتيكا تەورياسىندا عالىمدار ٴسوزدىڭ سيمۆولدىق مازمۇنى تۋرالى سان الۋان پىكىرلەر بىلدىرىپ جۇر. ماسەلەن سيمۆول تۋرالى گ. گەگەل: سيمۆول — ەستەتيكالىق يدەيا،

الىپ ٴدامىن تاتقاننان دا اڭعارۋعا بولادى.

تىلىمىزدەگى كەيبىر اتاۋلاردىڭ لەكسيكالىق ماعاناسىنان تىسقارى ۇلتىمىزدىڭ ەتنومادەني ەرەكشەلىگىن تانىتاتىن قوسىمشا اقپاراتتىق مازمۇنى بولاتىنىن وسى ٴبىر عانا نەكە قيۋ داستۇرىندەگى زاتتاردىڭ سيمۆولدىق ماعىناسى ايقىنداپ تۇرعانىنا كوز جەتكىزەمىز.

سونىمەن قاتار قازاقتىڭ رۋحاني مادەنيەتىندەگى تۇساۋكەسەر سالت-ٴداستۇرىنىڭ دە ەتنومادەني مازمۇنىنان قوسىمشا اقپاراتتىق سيمۆولدىق ٴمان جىنتى بايقالادى. ياعني بالا العاش قاز تۇرىپ جۇرۋگە تالپىنا باستاعاندا اتا-اناسى «بالام تەز جۇرىپ كەتسىن» دەگەن نيەتپەن تۇساۋكەسەر تويىن جاسايدى. ەل اراسىندا «تۇساۋى كەسىلمەگەن بالا سۇرىنشەك» بولادى دەگەن تۇسىنىك قالىپتاسقان. بالانىڭ تۇساۋىن كەسەتىن قۇرالداردىڭ دا ورنىندىك ۇلت دۇنيەتانىمىنا سايكەس سيمۆولدىق ٴمان-ماعىناسى بولعان. جالپى قازاق بالانىڭ تۇساۋىن الا جىپپەن، قويدىڭ توق ىشەگىمەن جانە جىلقىنىڭ قىلىمەن كەسكەن. ويتكەنى الا جىپپەن كەسەتىن سەبەبى «بالام ەشكىنىڭ الا جىبىن اتتاماسىن» دەگەن تۇسىنىكتەن، قويدىڭ توق ىشەگىمەن كەسەتىنى «مالعا باي» بولسىن دەگەن تۇسىنىكتەن، ال جىلقىنىڭ قىلىمەن كەسەتىنى «تولپارداي جۇيرىك، سۇڭقارداي ۇشقىر بولسىن» - دەگەن رۋحاني ەتنومادەني دۇنيەتانىمدىق تۇسىنىكتەرمەن ۇشتاسىپ جاتسا كەرەك.

سونداي-اق ۇلتتىق سانامىزدا ٴبىرشاما تۇراقتالعان، تىلىمىزدە قالىپتاسقان ورنىندىك سەمانتيكاسى بار «ەركەك توقتى قۇرباندىق» ماقالىنىڭ استارىنان دا ۇجىمدىق قاۋىمنىڭ جيناقتالعان ٴبىلىم قورىنىڭ تومەندەگىدەي مەنتالدىق تانىمدىق اقپاراتتارى پرەتسەدەنتتى ماتىندەر نەگىزىندە كورىنىس بەرگەنىن بايقاۋعا بولادى.

ەجەلگى ميفتىك سانا بويىنشا ەل-جۇرت قانداي ٴبىر اۋىرتپالىققا ۇشىراعاندا، كۇيزەلىسكە تۇسكەندە سودان ارىلۋ، الستاۋ ماقساتىندا جوعارعى كۇش يەسىنەن تىلەك تىلەپ، نيەت ەتىپ، قۇرباندىق شالاتىن بولعان.

قۇرباندىق شالۋ — قۇدايعا، جاراتۋشى اللاعا، اتا-بابا ارۋاقتارىنا باعىشتاپ مال سويىپ، ٴيىس شىعارۋ. بۇل سالت-داستۇردە ەڭبەكتەگەن بالادان ەڭكەيگەن كارىگە دەيىن جينالىپ جاقسى تىلەك تىلەپ قۇدايعا، جاراتۋشى اللاعا، اتا-بابا ارۋاقتارىنا قۇلشىلىق جاسايتىن كوگنيتيۆتىك اقپاراتتاردى سارالاۋىمىزعا بولادى. بۇل فرازەولوگيزمنىڭ ۇلتتىق رۋحاني دۇنيەتانىمنان كۇللى قيىندىقتار مەن اۋىرتپاشىلىق وسى سويىلعان توقتىنىڭ جانىمەن كەتسىن دەگەندە قوسىمشا اقپارات پەن سيمۆولدىق ماعىناسى اڭعارۋعا بولادى. مۇنىمەن قوسا، كوگنيتيۆتىك اقپاراتتاعى تانىم شەگبەرىنىڭ ۋاقىت فاكتورىنا سايكەس كەڭەيۋىنە وراي ٴسوز سەمانتيكاسىنىڭ دا دامۋ ۇستانىمى

ۇلعايادى. وسىعان وراي «ەركەك توقتى قۇرباندىق» ماقالىنىڭ بۇگىنگى تىلدەگى سەمانتيكالىق اياسىندا ەلىن، جەرىن، حالقىن سىرتقى كۇشتەردەن قورعاۋ ماقساتىندا ٴوز جانىن پيدا ەتكەن ەر-ازاماتتار مەن جاس قىرشىندارعا بايلانىستى قولدانىلاتىنىن بىلەمىز. سونىمەن قاتار مۇسىلمان قاۋىمىندا قۇربان ايت ٴدىني مەرەكەسىنىڭ دە اتالىمدىق شەگبەرى وسى ۇعىمدارمەن اسسوتسياتسييالىق ساباقتاستىقتا بولسا كەرەك.

جوعارىداعى تۇسىنىكتەمەلەردەن كەيىن بۇل «ەركەك توقتى قۇرباندىق» ماقالىنىڭ ٴوزى العاشقىدا شىنايى ٴومىر تاجىريبەسىندە قولدانا وتىرىپ، تۇرا ماعىنالىق ساپاعا يە بولىپ، قانداي ٴبىر پرەتسەدەنتتى ٴماتىن ارقىلى (ومىردە بولعان وقيعا) اقپارات بەرىپ، تانىمنىڭ دامۋى مەن كۇردەلەنۋ ناتيجەسىندە اۋىسپالى ٴمانگە يە بولىپ ٴسوز سيمۆولدىق دەڭگەيگە كوتەرىلگەن. ياعني بۇدان كوگنيتيۆتىك اقپاراتتىڭ ۋاقىت فاكتورىمەن بىرگە ۇجىمدىق سانادا ۇنەمى دامىپ جاڭا مانگە، جاڭا سيمۆولدىق ماعىنالارعا ۇلاساتىنىنا كوز جەتكىزەمىز.

قۇرباندىق شالۋعا بايلانىستى بۇرىنعى قازاقتاردىڭ رۋحاني مادەنيەتىندە **دۇكەن مايلاۋ** دەپ اتالاتىن سالت-ٴداستۇر ٴراسىمى دە بولعان. جىل سايىن دۇكەن قۇرىپ، كوكتەمدە ىسكە كىرىسەر الدىندا ۇستالار مەن زەرگەرلەر مال سويىپ، اۋىل-ايماعىن، كورشىلەرىن شاقىرىپ، اس بەرىپ سىيلاعان. دۇكەن قۇرعان كۇنى قۇرباندىققا مال سويىپ، دۇكەنىنىڭ يەسى، ٴپىرى ٴداۋىت پايعامبارعا باعىشتاپ ارنايى دۇعا وقىپ، ىرىم جاسايتىن بولعان. بۇل حالىق اراسىندا جىلدا قايتالانىپ وتىراتىن داستۇرگە، سالتقا اينالعان. سول كۇنگى بولىپ جاتقان ىس-ارەكەتتى «دۇكەن مايلاپ جاتىر»، وعان شاقىرىلعان ادامعا «دۇكەن مايلاۋعا شاقىرىپ جاتىر» دەگەن سياقتى تىلدىك قولدانىستار ايتىلعان. بۇل ٴدىني جورالعى دۇكەن مايلاۋ دەپ اتالعان. مۇنداي ٴراسىم باسقا تۇركى حالىقتارىنىڭ تۇرمىسىنان دا بەرىك ورىن العان. قۇرباندىققا شالىنعان مالدىڭ قانىن دۇكەن ىشىندەگى قۇرال-جابدىقتارعا، دۇكەنىنىڭ ورنىنا جاققان. حالىق تۇسىنىگىندە دۇكەن دە، وندا جۇمىس ىستەيتىن ۇستالار مەن زەرگەرلەر دە، ولاردىڭ قۇرال-سايماندارى دا قاسيەتتى. سوندىقتان كەيبىر حالىقتاردا دۇكەن ٴتىپتى قۇدايعا جالبارىنىپ، قۇلشىلىق قىلۋ ورنى بولعان.

سونداي-اق اتا-بابالارىمىزدىڭ پەرزەنت سۇيىپ، ۇرپاق ٴوسىرۋدى، ارتىنا مۇراگەر قالدىرۋدى باقىت ساناعانى بەلگىلى. سەبەبى بالا — ٴومىردىڭ جالعاسى، وتباسىنىڭ جەمىس بەرەر گۇلى، ەرلى-زايىپتىلاردىڭ تىرەۋ-دىڭگەگى. قازاق تىلىندەگى «بالالى ۇيدىڭ ەڭسەسى بيىك»، «بالا — ادامنىڭ باۋىر ەتى»، «بالالى ٴۇي — بازار، بالاسىز ٴۇي — قۋ مازار»، «بەسىكسىز ۇيدە بەرەكە جوق» ٴتارىزدى ناقىل سوزدەر مەن ماقالدار وسىنىڭ ايعاعى.

قازاقتىڭ ەتنومادەني دۇنيەتانىمىندا دۇنيەگە كەلگەن نارەستەنىڭ قۇرمەتىنە جاسالاتىن

وين-توي مەن سالت-ٴداستۇردىڭ ٴتۇرلەرى وتە كوپ. ولار «سۇيىنشى» سۇراۋدان باستاپ «شىلدەحانا»، «ات قويۋ»، «قىرقىنان شىعارۋ»، «بەسىككە سالۋ»، «تۇساۋىن كەسۋ»، «سۇندەتكە وتىرعىزۋ»، «اشامايعا وتىرعىزۋ»، «توقىمقاعار» سىياقتى سالت داستۇرلىك تويلار. شىلدەحانا — جاڭا تۋىلعان جاس نارەستەنىڭ قۇرمەتىنە جاسالاتىن وين-ساۋىق، توي. ۇلكەندەر بۇل قۋانىشقا باتاسىن بەرۋگە كەلسە، جاستار دۋمان جاساپ، كوڭىل كوتەرۋ ٴۇشىن، نارەستەگە زور دەنساۋلىق، ۇزاق عۇمىر تىلەپ كەلەدى.

شىلدەحانادا مول داستارقان جايىلىپ، قالجاعا سويىلعان مالدىڭ ەتىمەن بىرگە ونىڭ ومىرتقاسى بىرگە كەلەدى. ومىرتقانى جىلىكتەپ بولگەننەن كەيىن ونى تۇتاس كۇيىندە توبىلعا نەمەسە جىپكە وتكىزىپ، مويىن ومىرتقا مۇقىيات مۇجىلەنىپ، بالا تىنىندەردىڭ ٴبىرى بوسانعان ايەلگە بەرەدى. ەكى ومىرتقاسى بىرگە كەلەدى. بۇل داستۇردەگى **مويىن ومىرتقانىڭ** بيىك جەرگە (مىسالى، كەرەگەنىڭ باسىنا) ٴىلىپ قويادى. بۇل داستۇردەگى مويىن ومىرتقانىڭ سيمۆولدىق ٴمانى — نارەستەنىڭ مويىنى بۇلعاقتاماي، تەز بەكىسىن دەگەن مازمۇندى اڭعارتادى. قازاقتىڭ ۇلتتىق رۋحاني دۇنيەتانىمىندا ۇلتتىق اسپاپتار مەن ۇلتتىق تاعامدار، قۇرال-سايماندار، كوپتەگەن تۇرمىستىق بۇيىمدار ەرەكشە كيەلى سانالىپ سيمۆولدىق ماعىناعا يە بولعان. ماسەلەن، ەجەلگى سالت ٴداستۇر بويىنشا باقسىلار اۋرۋدى قوبىز تارتىپ، بالتامەن كەۋدەسىن ۇرىپ ەمدەگەن. بالتاباي دەگەن كىسى ەسىمىنىڭ شىعۋى وسى ىرىممەن بايلانىستى شىقسا كەرەك دەگەن ويماستيكالىق بولجام بار. وسىنداي سيمۆولدىق مازمۇنعا باي كيەلى ۇعىمنىڭ ٴبىرى — باقان.

باقان، عارىشتىڭ تۇرمىستاعى ۇلگىسى — كيىز ۇيدىڭ باستى، قاسيەتتى اتريبۋتى. ول الەم اعاشىنىڭ سيمۆولى. باقان الەم اعاشىنىڭ دوميناتى ورنىندا كوشپەلىلەردىڭ حان سايلاۋ (مەملەكەتتىك سالتانات) داستۇرىنەن باستاپ، وتباسىلىق، جاۋىنگەرلىك، مال مەدەۋ عۇرپىندا دا فەنومەندىك قىزمەت اتقارعان. باقانعا بايلانىستى اسىرەسە مال شارۋاشىلىعىندا سالت-داستۇرلەر مەن ىرىم-جورالعىلار مول ساقتالعان. ماسەلەن بۇل تۋرالى ەتنوگراف عالىم ب. حينايات ۇلى تومەندەگىدەي مالىمەتتەر كەلتىرەدى: قارا مال تۋا المای جاتسا، باقاندى قۇرساعىنىڭ استىنان وتكىزىپ كوتەرمەلەيدى؛ ال ۇساق مالدىڭ ساۋلىعىن مۇنداي جاعدايدا باقانىڭ استىنان وتكىزەدى؛ پىشىلگەن قوزى-لاقتى باقاننىڭ ۇستىنەن سەكىرتەدى؛ ٴتول ىنسانالى بولىپ تۋىلسا، وعان باقاننىڭ ۇشىن تيگىزىپ، «كەت، بالەكەت، كەت» دەپ قۋادى؛ كۇيەك كەزىندە ٴتول شىعىنى كوبەيىپ بارا جاتسا، تولاستاماسا، باقاننىڭ ۇشىمەن قوشقاردىڭ كۇيەگىن ۇرىپ ەم-دوم جاسايدى؛ ساتقان مالعا باقاننىڭ باسىن تيگىزىپ، «مال باسى سەندە كەتسە دە، ىرىمى ٴوزىمدە قالسىن» دەپ ىرىم ەتەدى[3، 180 ب].

قازاقتا «باقان اتتاعان بايىمايدى، بالتا باسقان جارىمايدى» دەگەن ماقال، باقاننان اتتاما دەگەن تىيىم ٴسوز بار. سونىمەن بىرگە اۋا رايى جاقسى بولسا، تۇندىكتى باقانمەن تىرەپ قويۋعا بولمايتىن ىرىمى دا بولعان. بۇل ىرىم-جورالعىلاردىڭ سيمۆولدىق ٴمانى ۇعىمنىڭ كوگنيتيۆتىك ساناسىنداعى ەتنومەنتالدىق ەرەكشەلىكتى ٴسوزسىز تانىتادى.

قامشى، قازاق ومىرىندە سان الۋان قىزمەت اتقارعان. ماسەلەن، ات جۇرگىزەتىن قۇرال، دۇرە سوعاتىن قۇرال، ولشەۋ قۇرالى، اۋرۋ ادامداردىڭ بويىنان جىن-شايتانداردى قۋىپ، ناۋقاستى ەمدەيتىن قۇرال. وسى قىزمەتتەرىنە بايلانىستى بۇل قۇرال ەتنوستىڭ (ۇلتتىق بەينەسىن) ۇلتتىق مادەني الەمىن تانۋدا مول مالىمەت بەرەدى. ويتكەنى ٴتىلىمىزدە قامشى اتاۋىمەن بايلانىستى قالىپتاسقان ەتنوستىق ۇعىم-تۇسىنىكتەر مەن اتاۋلىمدار وراسان زور. ماسەلەن، بۇل جونىندە زەرتتەۋشى عالىم ن. ۋاليەۆ مۇحتار اۋەزوۆ شىعارمالارىندا قامشى سوزىنەن ورىبىگەن سوزدەر مەن ٴسوز تىركەستەرىنىڭ سانى 376 ەكەنىن اتاي وتىرىپ، بىلاي دەيدى: «وسى ٴسوزدىڭ تىلدەگى ماعىنالىق اياسى مەن ورىسىنە نازار اۋدارساق، ٴبىر عانا اتاۋدىڭ ورىندە قانشالىقتى مادەني، ۇلتتىق مازمۇن جاتقانىن ەتنوستىڭ ماتەريالدىق، رۋحاني مادەنيەتىندە الاتىن ورنىن ايقىن اڭعارۋعا بولادى» [4، 31-34]. قامشى اتاۋىنىڭ ەتنوس الەمىنىڭ مادەني بىرلىگى رەتىندە باسقا دا كوگنيتيۆتىك جانە ەتنولينگۆيستيكالىق سىر سيپاتىنىڭ سان-سالالى ەكەنىنە بۇل ۇعىممەن بايلانىستى قالىپتاسقان ٴتۇرلى ماقال-ماتەلدەر، فرازەولوگيزمدەر، ىرىم-جورالعىلار مەن ۇعىم-تۇسىنىكتەر دالەل بولا الادى. مىسالى، قامشىنىڭ قارۋ ەسەبىندە جۇمسالۋىنا سايكەس تىلىمىزدە، قاسقىرعا قىرىق سەگىز ٴورىم تاسپا قامشىدان ارتىق قارۋ جوق دەگەن اڭىزلىق كاسىپكە بايلانىستى ۇعىم تۇسىنىك قالىپتاسسا، قامشى بويى، قامشى سالىم جەر، قامشىنىڭ سابىنداي كەلتە عۇمىر سىياقتى ٴتىل بىرلىكتەرى ۇلتتىق ولشەم مانىمەن استاسا قولدانىلادى. ال قامشىگەر ٴسوزى، قازاق دالاسىندا قامشى ونەرىن جەتىك بىلگەن ادامدارعا بايلانىستى ايتىلعان. مىسالى: قامشىلار جاعىنا شىقپا دەگەنىم، سۇلۋ مۇرت اتى شۋلى قامشىگەر دەپ ەستىگەنىمىن (س. جۇنىسوۆ، جاپاندا).

قامشىنىڭ ەتنوس دۇنيەتانىمىن تانىتۋداعى تاعى ٴبىر بەينەسى — وعان بايلانىستى قالىپتاسقان ٴتۇرلى ىرىم-جورالعىلار مەن ادەت عۇرىپتار. ماسەلەن، قامشىنىڭ سابى سىنسا، قاتىن ولەدى، پىشاق سابى سىنسا، كۇيەۋ ولەدى دەگەن ماقالدىڭ استارىنداعى ىرىم-جورالعى. سونداي-اق، «قامشى تاستاساڭ، داۋعا وقتالعانىڭ. قامشىمەن نۇقىساڭ، ٴزابىر كورسەتكەنىڭ. قامشىنى قونىشقا تىقساڭ، سابالاسامىن دەگەنىڭ. «ات مىنگىزەمىن» دەگەنىڭ — اۋىز بايلىق. قامشىنى قوسا بەرۋ — ەكى ايتىلماس انت. قارا تانىماعان قازاق بەلگىگە قامشىنى جولداعان» (ت. ٴالىمقۇلوۆ. كەرتولعاۋ، 1988، 133 ب.). ياعني قامشى اتاۋى دا ٴوز ۋاقىتىندا قازاق

دۇنيەتانىمىندا رۇحاني جانە ماتەريالدىق مادەنيەتتەن جان-جاقتى مالىمەت بەرەتىن سيمۆولدىق مازمۇنىنا اسا باي قۇرالدىڭ ءبىرى بولعان.

سونىمەن، حالقىمىزدىڭ قانداي سالت-ءداستۇرى مەن ىرىم-جورالعىسىن الساق تا ونىڭ ىشكى مازمۇنىندا يەتنومادەنيەتتى ەرەكشەلىگىمىزدى تانىتاتىن تەرەڭ رۇحاني فيلوسوفييالىق وي تۇيىنىنىڭ جاتقانىن جانە ءار ءبىر زاتتىڭ استارىندا جاسىرىنىپ جاتقان ءسوزدىڭ تەرەڭ سيمۆولدىق ءمانى بار ەكەنىنە جوعارىدا تالدانعان مىسالدار ايقىن دالەل بولا الادى.

ادەبيەتتەر

[1] سەيدىمبەك ا. قازاق الەمى. -الماتى: سانات، 1997. -464 ب.

[2] گەگەل گ. ۆ. لەكتسيي پو يەستەتيكە. ۆ 2-ح توماح. سانكت-پەتەربۋرگ، 1998 Гегель Г.В. Лекции по эстетике. В 2-х томах. Санкт-Петербург, 1998.

[3] جينايات ۇلى ب. قازاقتاردىڭ ءتورت ءتۇلىككە قاتىستى ءداستۇرلى ىرىم، جوسىن-جورالعى، ادەت-عۇرىپتارى // قازاقتىڭ ادەت-عۇرىپتارى مەن سالت-داستۇرلەرى: وتكەندەگىسى جانە بۇگىنى. -الماتى: عىلىم، 2001. -190 ب.

[4] ۋاليەۆ ن. كەيبىر ونوگرافيزمدەردىڭ لەكسيكا-سەمانتيكالىق اياسى// ۇلت تاعىلىمى. 2000. №1. -148 ب.

قازاقتىڭ اۋىز ەكى تىلىندەگى حانزۋ تىلىنەن قابىلدانعان سوزدەردىڭ فونەتيكالىق ەرەكشەلىكتەرى

رازيا نيازبەك قىزى

(ورتالىق ۇلتتار ۋنيۆەرسيتەتى قازاق ءتىل-ادەبيەتى فاكۋلتەتىنىڭ ماگيسترانتى)

قازاقتىڭ اۋىز ەكى تىلىندەگى حانزۋ تىلىنەن قابىلدانعان سوزدەر ادەتتە اۋەلگى سول ۇلت تىلىندەگى قالپىندا تىلىمىزگە كوشىرىپ قابىلدانباي، قايتا قازاق ءتىلىنىڭ فونەتيكا، گراماتيكا، لەكسيكا جۇيەسى زاڭدىلىعىنا نەگىزدەلىپ وزگەرىس جاسالۋى ارقىلى اۋىز ەكى تىلدە قولدانىلىپ كەلەدى. قازاقتىڭ اۋىز ەكى تىلىندەگى حانزۋ تىلىنەن قابىلدانعان سوزدەردىڭ قازاق ۇلتىنىڭ اۋىز ەكى تىلىندە قولدانىلۋىن قازاق ءتىلى جۇيەسىنىڭ وزىندىك زاڭدىلىعى بەلگىلەگەن، بۇل زاڭدىلىق حانزۋ تىلىنەن قابىلدانعان سوزدەردىڭ فورماسى، مازمۇنى جاعىنان بەينەلەنەدى.

فونەتيكا تىلدىك تاڭباداعى ەڭ ماڭىزدى بولىك. ءتىلدىڭ زاتتىق سىرتقى قابىرشاعى. حانزۋ ءتىلى فونەتيكاسىنىڭ قازاق ءتىلى فونەتيكاسىمەن ۇقسامايتىن ەرەكشەلىكتەرى بار. دىبىس پەن ماعىنانىڭ سايكەسۋى فونەتيكامەن تىعىز بايلانىستا بولاتىندىقتان، ءتۇرلى تىلدەگى پارىقتاردى سونداي-اق وزىندىك ەرەكشەلىكتەردى كەلتىرىپ شىعارادى. قازاق ءتىلى مەن حانزۋ ءتىلىنىڭ فونەتيكالىق جۇيەسىندە ايقىن پارىقتار ساقتالعاندىقتان اۋىز ەكى تىلدە انا ءتىلىمىزدىڭ دىبىستاۋ زاڭدىلىعىنا سايكەستىرىپ حانزۋ تىلىندەگى اۋەلگى دىبىستالۋىن وزگەرتىپ، ونى ءوز تىلىمىزگە بەيىمدەپ دىبىستاۋ ءتىلىمىزدىڭ زاڭدىلىعىنا ۇيلەسەدى. قازاق اۋىز ەكى تىلىندەگى حانزۋ تىلىنەن قابىلدانعان سوزدەردىڭ نەگىزگى ەرەكشەلىگى بولسا قابىلدانعان سوزدەردىڭ اۋەلگى ماعىناسىندا اۋەلگى فونەمالىق دىبىستالۋىن قازاق تىلىندەگى فونەمالارمەن سايكەستىرىپ دىبىستاۋ بولىپ تابىلادى. ولاردىڭ باسىم كوپشىلىگىنىڭ قازاق ءتىلىنىڭ فونەتيكالىق جۇيەسىندەگى فونەمالارعا سايكەس كەلەتىن تۇراقتى فونەمالىق قۇرىلىمى بار. الايدا كەي سوزدەردە ۇقساماعان ادامداردىڭ ءار ءتۇرلى دىبىستاۋىنا قاراي ءبىر ءسوزدىڭ بىرنەشە ءتۇرلى ۆاريانتتارى دا كەزدەسىپ وتىر.

قازاقتىڭ اۋىز ەكى تىلىندەگى حانزۋ تىلىنەن قابىلدانعان سوزدەردىڭ فونەتيكالىق ەرەكشەلىكتەرى تومەندەگى بىرنەشە جاقتان كورىنەدى.